

Willem J. van Asselt

in: M.F. Farag e.a. (red.), *Armzalig of armlastig? Armoede als vraagstuk en inspiratiebron voor de theologie* [Utrechtse theologische reeks, 56], Utrecht: Faculteit Godgeleerdheid Universiteit Utrecht, 2006, 86-103.

Inleiding

Het beeld van Gisbertus Voetius (1589-1676) dat in de meeste secundaire literatuur getekend wordt, is dat van een geharnaste ketterjager, die met alle mogelijke middelen tegenstanders van de gereformeerde rechtzinnigheid bestreed. Tijdens zijn langdurig professoraat en predikantschap te Utrecht zou hij één doorlopende strijd gevoerd hebben tegen alles wat hij beschouwde als inbreuk op de vrijheid van de gereformeerde kerk, de zuiverheid van de leer en het daaraan te toetsen theologisch onderwijs. Deze typering zou de indruk kunnen wekken dat Voetius alleen op academisch en theologisch terrein voor rechtzinnigheid streed. Die indruk moet gecorrigeerd worden. Hij stond een gereformeerde rechtzinnigheid en vroomheid voor die naar zijn oordeel niet alleen met wetenschap verbonden moest worden, maar ook met het kerkelijk en sociale handelen in de publieke ruimte van de samenleving van die tijd. Gereformeerde orthodoxie vond bij Voetius een pendant in orthopraxie: heel het christelijke leven diende gestileerd te worden conform de geboden van God.¹

In deze nadruk op orthopraxie betoonde Voetius zich een prominent vertegenwoordiger van de zogenaamde 'Nadere Reformatie'. Daarmee wordt bedoeld op een beweging binnen de gereformeerde kerk in de zeventiende en achttiende eeuw die in reactie op de vervlakking van het geloofsleven, een verdieping en verbreding van de doorwerking van de zestiende-eeuwse Hervorming beoogde. Vertegenwoordigers van deze beweging drongen met kracht aan op een innerlijke doorleving van de gereformeerde leer en op persoonlijke en publieke levensheiliging. Dit program impliceerde tevens een maatschappelijk en politiek engagement dat verder ging dan de belangen van de kerkelijke gemeenschap. Het ging de

¹ Zie W. van 't Spijker, 'Voetius practicus', in J. van Oort e.a. (red.), *De onbekende Voetius*, Kampen 1989, 236-258 (met name 248).

vertegenwoordigers van deze stroming om het reformeren van de gehele samenleving. Daartoe stelde men inhoudelijke en procedurele reformatieprogramma's op, die bij kerkelijke, politieke en maatschappelijk organen werden ingediend.²

In deze bijdrage wordt aandacht gevraagd voor een opvallend aspect van Voetius' maatschappelijk engagement dat zelfs buitenstaanders opviel. In de /87/ meidagen van 1673 schreef Jean-Baptiste Stoupe, de Franse commandant tijdens de Franse bezetting van Utrecht, over de reeds bejaarde Voetius onder andere de volgende regels:

Voetius sôutenoit et sôtient encore, que c'est un sacrilège de laisser l'usage des biens Ecclesiast[iques] à des ventres paresseux, qui ne servent ni l'Etat, ni l'Eglise: Qu'il ne faut point recevoir à la Ste Cène ceux qu'on appelle Lombards, qui prêtent à usure, parce qu'ils exercent un métier défendu par la parole de Dieu.³

In dit citaat wordt onder andere verwezen naar Voetius' hardnekkige strijd tegen de 'lombarden' of particuliere leenbankhouders. Voor buitenstaanders zoals Stoupe vormde deze campagne blijkbaar een van de meest opvallende trekken van het publieke optreden van de Utrechtse hoogleraar en predikant. Wat waren de achtergronden en motieven voor deze campagne en wat zeggen ze ons over de betrokkenheid van Voetius bij de mensen van 'klein vermogen' in de Gouden Eeuw?⁴ Want hoe welvarend de Republiek in zijn Gouden Eeuw ook mag zijn geweest, beoordeeld naar de huidige maatstaven, moeten we ons geen al te grote illusies maken. De materiële situatie van het overgrote deel van de bevolking was uiterst precair. Voedselschaarste, duurte, oorlogsvoering en ziekten waren ook in de zeventiende eeuw telkens opnieuw welvaartsbedreigende factoren. Volgens een recente schatting was meer dan tien procent van de bevolking in de Republiek aangewezen op armenzorg. Een uitvoerige bespreking van het armoedeprobleem, de seculiere en kerkelijke armenzorg in deze

² Zie W.J. op 't Hof e.a., 'Nadere Reformatie: een begripsbepaling', *Documentatieblad Nadere Reformatie* XIX (1995), 109-184. Cf. F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht. Sporen in de gereformeerde kerkeradsacta*, Rotterdam 1989, 19-67.

³ Jean-Baptiste Stoupe (Stoupa), *La religion des Hollandais, représentée en plusieurs lettres écrites par un officier de l'armée du Roy, à un pasteur & professeur en théologie de Berne*, A Cologne, chez Pierre Marteau, 1673, 35 (aanwezig in de Bibliotheek van de Mij der Ned. Letterkunde). Van Stoupes boekje verscheen een Nederlandse vertaling onder de titel: *De religie vande Hollanders, vertoont in diversche Brieven, Gheschreven door een Officier vande Conincklijke Fransche Armée, aen eenen Professeur vande Theologie in Berne*. Tot Ceulen. Gedrukt by Pieter Meertensz. Anno 1673 (aanwezig in de UB van Amsterdam)

⁴ Zie A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1992.

periode valt echter buiten het bestek van deze bijdrage. Daarvoor verwijzen we naar reeds bestaande literatuur over dit onderwerp.⁵

/88/ Een roepende zonde: het bedrijf der lombarden

Tot de punten die in de zeventiende eeuw telkens weer op de agenda van de provinciale synoden stonden, behoorde het protest (gravamen) tegen ‘roepende’ of ‘krytende ende uytstekende zonden.’ Voetius schreef daarover in tal van zijn geschriften. Volgens zijn biograaf A.C. Duker werd deze benaming door hem toegepast op zeer uiteenlopende vergrijpen, zware en lichte.⁶

Tot deze roepende zonden behoorde in ieder geval ook het bedrijf der ‘lombarden’ of ‘pandjesbazen’. Zij werden ‘lombarden’ genoemd vanwege het feit dat zij Lombardije of uit Piemonte afkomstig waren. Door het woeden van een burgeroorlog aldaar in het midden van de dertiende eeuw zwermden velen van hen uit over de steden van Europa. Toen in grote delen van de Nederlanden de economie groeide en het tekort aan ruilmiddelen zich steeds meer deed gevoelen, deden de Lombardische bankhouders hun intrede in dit gebied. Met hun kennis van geld en krediet fungeerden zij als financiële ontwikkelingswerkers.⁷ De vestiging van de lombarden was afhankelijk van de toestemming van de overheden ter plaatse, maar die toestemming werd meestal vlot verleend, omdat de overheden zich jaarlijks voor het verloop van vestiging (octrooi) lieten betalen. Bovendien was de aanwezigheid van lombarden voor de overheid aantrekkelijk omdat zij de economische groei in hun gebieden en met name de ontwikkeling van de steden, bevorderde.⁸

Hoewel deze banken van lening zich in de verschillende landen op uiteenlopende wijze ontwikkelden, was een gemeenschappelijk kenmerk onder meer dat zij een monopoliepositie voor pandkrediet bezaten. Daarvoor stelde de overheid reglementen op, maar vaak probeerden particuliere lombarden deze reglementen op illegale wijze te ontduiken. Het was vooral deze

⁵ Zie o.a. Catharina Lis, Hugo Saly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen 1986; Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 73-82 (‘Eerlijke armoede’); L. Noordegraaf, ‘De Arme’, in H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret*, Amsterdam 1995, 315-347; Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620*, 's-Gravenhage 1989; idem, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden*, Hilversum en Leeuwarden 1997.

⁶ Zie A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, II, Leiden 1989 (repr. Leiden 1897-1915), 271 (noot 10). Vgl Voetius, *Disputationes Selectae*, IV, Utrecht 1667, 97-98, 297.

⁷ Over de geschiedenis van deze banken van lening zie H.A.J. Maassen, *Tussen commercieel en sociaal krediet. De ontwikkeling van de bank van lening in Nederland van lombard tot gemeentelijke kredietbank, 1240-1940*, Hilversum 1994.

⁸ Opvallend is dat het oudst bekende vestigingsoctrooi in de Nederlanden in 1260 werd verleend door de stad Utrecht. Zie Maassen, *Tussen commercieel en sociaal krediet*, 40-42.

ongeautoriseerde kredietverlening met name aan het armste deel van de bevolking die hen een slechte naam bezorgde.⁹ Hoewel in de grote steden het aantal banken van lening aan het begin van de zestiende eeuw niet groot was en zij bovendien meestal in handen waren van enkele familienetwerken, speelden zij niettemin een niet onaanzienlijk rol in het volksleven. Zo werd in een plakkaat van Karel /89/ V van 30 januari 1545 aan alle woekeraars ‘houdende een tafel van leeninghe’ of die daarin ‘part, deel, gheselschap ofte administratie’ hadden, verboden om ‘de kercken te frequenteren, duerende den goddelijcken dienst.’¹⁰ Lombarden werden beschreven als ‘woekeraars’, waarmee verwezen werd naar de morele en juridische weerzin die zij vanwege hun beroepsactiviteiten opriepen. Dat blijkt ook uit de maatregelen die in de zestiende eeuw door de rooms-katholieke kerk in de Zuidelijke Nederlanden tegen hen werden genomen.¹¹ Tijdens de eerste jaren van de Republiek kwam in de zeer slechte reputatie die de bankhouders in de zestiende eeuw genoten geen verandering. De afkeuring waarmee zij bejegend werden nam zelfs nog toe. Kooplieden deden in het algemeen moeite om zich te onderscheiden van de ‘lommerd’ en hun pandleners. In hun ogen waren lombarden woekeraars zonder de klasse van de grote bankiers en financiers.¹²

De houding van de gereformeerde kerk

In het midden van de zeventiende eeuw werd de antipathie jegens de lombarden versterkt door de gereformeerde kerk, die vanaf de synode van Middelburg in 1581 tot ongeveer het midden van de zeventiende eeuw herhaaldelijk anti-lombard resoluties aannam.¹³ Uiteraard troffen zij daarmee alleen bankhouders die tot haar lidmaten behoorden. De strekking van deze resoluties was dat deze ‘tafelhouders’, hun familie en personeel van het Avondmaal werden geweerd. Reeds voor de resolutie van Middelburg verbood de synode van Dordrecht in 1574 de lombarden deelname aan het avondmaal, terwijl de synode van Bolsward in 1588 een vrouw die met een lombard samenwoonde, de toegang tot het Avondmaal ontzegde. Soms werden zelfs magistraten die banken van lening verpachten onder censuur gesteld. In 1619

⁹ Zie C.J. van Heel., *De Banken van Leening in Nederland nader onderzocht*, Haarlem 1851, 2.

¹⁰ Zie G. Voetius, C. de Maets, Joh. Hoorbeeck, *Res judicata, dat is: Extracten uyt de resolutien der synoden, ende oordelen der academien in dese Vereenichde Nederlanden over de negotie der ghenaeemde lombarden*, Utrecht 1646, 28, 48. (2^e druk 1657). Vgl. Voetius, *Disputationes Selectae*, IV, 585-588.

¹¹ Zie voor een overzicht: S. Conard, *God en Goud. De situatie van de lombarden in de Zuidelijke Nederlanden van de zestiende eeuw*: <http://www.thesis.net/lombarden>.

¹² Zie Conard, *God en Goud*, 48-49.

¹³ Zie F.L. Rutgers, *Acta van de Ned. synoden der zestiende eeuw*, 's-Gravenhage 1889, reg. in v. en J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, Groningen, 8 dln. 1892-1899: II, 148, III, 155, 252, 284, IV, 92, 345, V, 246, VI, 37, 237, 240, 280, 452.

verbod de synode van Leeuwarden diakenen om giften van lombarden voor de armen aan te nemen. Andere synoden oordeelden dat de lombarden in het geheel niet in de kerk thuis hoorden en dat zij of hun huisgenoten niet als getuigen bij een doop konden optreden. Bij een kerkdienst moest een tafelhoeder, lidmaat of niet, in het kerkgebouw /90/ achteraan staan. Bij zijn overlijden mocht geen klok geluid worden. Hij werd met dieven en moordenaars onder de galg begraven.¹⁴

De burgerlijke autoriteiten stonden ambivalent tegenover de lombarden. Enerzijds werd de pandlener gezien als een ‘quetsinghe van de ghemeijne zaecke ende bederffnisse van menighe particuliere personen’¹⁵, anderzijds wekte de overheid de indruk dat banken van lening een maatschappelijke noodzaak waren en een middel in de strijd tegen de armoede. De banken van lening hadden eigenlijk een soort Januskop: ze waren bedoeld ten gerieve van de armen, maar in de praktijk legden deze banken een veel te grote last op de sociaal zwakkeren. Maar voor vele stedelijke overheden waren de lombarden niet zelden ‘gewenste vreemdelingen’, omdat zij economisch van belang konden zijn en men hun diensten niet kon missen. Volgens H.A.J. Maassen, die onderzoek deed naar de ontwikkeling van de bank van lening in Nederland van 1260 tot 1940, nam het aantal lombarden tijdens de Republiek aanzienlijk toe. In elke provinciestad van enige omvang kon men ze aantreffen.¹⁶

Om uitwassen te voorkomen gingen sommige steden over tot de exploitatie van eigen leenbanken.¹⁷ Zo richtte de Amsterdamse vroedschap in 1614 een ‘huys van leeninge’ op dat diende ‘soulagement der armen ende weringe van alle andere onbehoorlijcke woeckerijen.’ Op de stoep van deze bank stonden echter niet alleen armlastigen. Ook de Westindische Compagnie leende er geld en ook de namen van stadhouders en vorsten komen in de boeken voor.

Deze stedelijke banken van lening waren in de tijd van het opkomend kapitalisme echter meer van belang voor de economie dan voor de mensen van ‘klein vermogen’, die uitsluitend panden van geringe waarde konden belenen. Zij zochten soulaas bij de particuliere lombarden en hun pandhuizen. Die waren toegankelijker dan de stedelijke banken van lening. Vaak waren zij ook op zaterdagavond en op de zondag in bedrijf. Wie dringend behoefte had aan geld kon een lening voor één dag afsluiten. Maar sommigen van de pandhouders rekenden

¹⁴ Zie voor deze gegevens: L. Knappert, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 16. en 17. eeuw*, Amsterdam 1911, 178-182.

¹⁵ Geciteerd bij Beliën, *De Arme*, 329.

¹⁶ Voor de exacte aantallen in elke provincie gedurende deze periode, zie: Maassen, *Tussen commercieel en sociaal krediet*, 297.

¹⁷ Bijvoorbeeld Rotterdam, Gouda, Hoorn, Middelburg, Oudewater, Arnhem, Amersfoort, Deventer en Groningen.

daarvoor een hele week rente. Bovendien verkocht men panden zelf tegen veel hogere bedragen en behield zelf de opbrengst. Ook liet men waardevolle panden twee of drie jaar in de bank staan om de rente zo hoog op te laten lopen dat de eigenaar niet meer in staat was tot lossen. Hun slechte reputatie dankten zij echter het meest aan het accepteren van kleine panden /91/ en de winst die zij daarop maakten door zich niet aan de geldende tarieven te houden.¹⁸

De oppositie in de Republiek tegen deze praktijken werd geïnspireerd door gereformeerde theologen en predikanten. Reeds in de Leidse *Synopsis purioris theologiae* (1625), een gezaghebbend handboek van gereformeerde theologie, werden deze hoge renten woeker (*foenus*) genoemd en betiteld als wreed (*saevum*) en onmenselijk (*immane*) jegens de armen.¹⁹ Ook in talloze commentaren op de Heidelbergse Catechismus werd bij de bespreking van het achtste gebod in vraag en antwoord 110 ('gij zult niet stelen') het probleem van het rentevraagstuk en het woekerverbod behandeld maar daarin waren ze niet altijd eensluidend.²⁰ Op de verschillende uitleg van dit Catechismusantwoord zullen we nog terugkomen.

Utrecht als brandhaard van het gereformeerde protest

Het centrum van het protest tegen de woekerrente lag in Utrecht. In 1646 publiceerden de Utrechtse hoogleraren Voetius, Carolus De Maets en Johannes Hoornbeeck, de bundel *Res judicata* die allerlei uitspraken van Nederlandse academies en synoden op dit punt bevatten.²¹ Voornaamste punt van kritiek van de Utrechtse theologen was dat juist de arme bevolking de dupe werd, omdat de lombard hen uitsluitend geld op pand leende en dat meestal niet tegen de door de overheid toegestane 32,5 %, maar tegen 50 en soms zelfs 80 %. Men oordeelde dat van 'puere armen van de aalmissen levende' in het geheel geen rente gevraagd mocht worden. Van panden tot een waarde van fl. 100 kon hoogstens 16,5 procent rente gevraagd worden. Over leningen van f 4,- of minder zou na 32 weken geen rente meer geheven mogen worden.²² Lombarden die daar ver boven zaten waren daarom een 'kanker' en 'pest' die de

¹⁸ Zie Maassen, *Tussen commercieel en sociaal krediet*, 146-147.

¹⁹ *Synopsis purioris theologiae*, disp. XXXVII, 35: 'Unde sane fenus illud quod cum pauperibus sub ratione pignoris exercetur, et in Christianitate a magistratu in quisbusdam, quamvis boni alicuius respectu, permittitur, saevum et immane est: tum fenore ipso, tum ipsius immensitate, cui in bene constituta Republica locus ess nemini debet.'

²⁰ Zie A.Th. van Deursen, *Rust niet voordat gy ze van buiten kunt. De Tien Geboden in de 17^e eeuw*, Kampen: De Groot Goudriaan 2004, 192-195.

²¹ De volledige titel van dit geschrift luidt: *Res judicata, dat is: Extracten uyt de resolutien der synoden, ende oordelen der academies in dese Vereenichde Nederlanden over de negotie der ghenaeemde lombarden*, Utrecht 1646.

²² Cf. Voetius etc., *Res judicata*, deel II, 17. Vgl. voorrede, 38.

arme ingezetenen uitputten.²³ Hun praktijken werden betiteld als ‘aanlockingen en aanritselen tot diefstal en roof’ en ‘dieverij en piraterij te lande’, hetgeen gelijkstond met ‘bloedt der armen, die van deure tot deure haar broodt moesten soecken, tot op /92/ het merch uyt te knypen.’²⁴ Overigens werd in dit traktaat weinig nuancering aangebracht tussen door de overheid ingestelde leenbanken en de particuliere ondernemingen van de lombarden. Men was van mening dat in beide gevallen meestal een veel te hoge rente werd gevraagd. Bovendien zouden de stedelijke banken van lening kredieten verlenen voor onnutte uitgaven, voor verkwisting en afkeurenswaardige doeleinden.²⁵ Het belangrijkste verwijt was echter dat van woeker. Maar wat was woeker nu precies? Was er zoiets als een ‘geoorloofde’ rente en wat waren dan de criteria? Wanneer en op welke wijze was er sprake van een legitieme en aanvaardbare gedragscode voor crediteuren en debiteuren bij een bank van lening? In deze vragen heeft Voetius zich meer dan twintig jaar lang vast gebeten.

Voetius’ disputaties over rente

Reeds kort na zijn aantreden als hoogleraar had Voetius zijn studenten laten disputeren over het nemen van rente (*De usuris*).²⁶ Dat gebeurde in twee disputaties, die gehouden werden op 25 juni 1636 en 13 mei 1637. Later voegde hij aan deze disputaties nog een appendix toe waarin hij expliciet inging op de positie van de *trapezitae* of tafelhouders.²⁷ Aanleiding voor het houden van deze disputaties was de publicatie in 1629 van een bankhouder in Franeker, Jean Jacques Gerbin, waarin deze talloze argumenten aanvoerde voor het bestaansrecht van pandjeshuizen.²⁸ In de eerste disputatie greep Voetius terug op een aantal passages uit het Oude en Nieuwe Testament die christelijke denkers in de loop der eeuwen aangewend hadden om interestleningen te veroordelen, onder meer Exodus 22: 25, Leviticus 25: 35-37, Deuteronomium 23: 19-20 en Lucas 6: 33-35. Ook citeerde hij met instemming een lange reeks van middeleeuwse scholastieke discussies en conciliaire uitspraken waarin woeker

²³ Voetius, *Res judicata*, 25 en ook deel II, voorrede, 5.

²⁴ *Res judicata*, II, 28; II, 21. Vgl. Duker, *Voetius*, II, 275, 276.

²⁵ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 74-76.

²⁶ Cf. Voetius, *Disputationes Selectae*, IV, 555-576.

²⁷ Voetius, *Disputationes Selectae*, IV, 575: ‘Quia usurae Judaeorum in Germania, Itolorum, Longobardorum et Pedaemontanorum in Belgio sub publico conniventiae privilegio nimis licentiose grassantur, frustra reclamantibus ecclesiis et doctoribus tum nostris, tum Pontificiis, extra oleas non vagabimur, si de iis quid determinemus: imprimis cum videamus Danistas illos eorumque armigeros partim occultos, partim revelatos logis & ratiunculis in speciem subtilibus pro aris & focis suis passim pugnare; quin immo & ipsos Theologos publice provocare.’

²⁸ Voetius, *Disputationes Selectae*, IV, 575: ‘Hunc enim in finem Franekeræ anno 1629 vernaculo sermone edita est anonymi D.I.W.P.P. *diascepsis de Usura trapezitica a Joh. Jac. Gerbino* trapezita Franekerano appensa in frontispicio hac hedera: Ad exercitium studiosae juventutis.’

gelijkgesteld werd met zonde tegen de rechtvaardigheid.²⁹ De verwerping van /93/ woekerpraktijken steunde volgens Voetius op verschillende fundamentele opvattingen. De woekerkwestie was allereerst een juridisch probleem dat behandeld moest worden volgens de gangbare opvatting over wetten. De menselijke wet was een veranderlijk gegeven en slechts een toepassing van de onveranderlijke natuurwet. Daarboven stond echter de goddelijke wet die God via de Bijbel had geopenbaard. Daarin werd woekerrente verboden. Op de vraag wat voor een christelijk geweten dan wel een vaste regel (*regula*) en norm was voor een geoorloofde rente, verwees hij naar de bestaande publieke wet, maar dan moest die wel beantwoorden aan de christelijk liefde (*caritas*), billijkheid (*aequitas*) en voorzichtigheid (*prudentia*). Een christen kenmerkt zich in deze kwestie door de terughoudendheid van de gematigdheid (*temperamentum epieikias*) door minder winst te vragen dan de wet toestond. Theologisch gezien leidde hij deze gedragscode af uit Mattheüs 7:12 ('alles nu wat gij nu wilt, dat u de mensen doen, doet gij hun ook aldus'), 1 Thessalonicenzen. 4:6 ('dat men zijn broeder niet slecht behandle of bedriege') en 1 Corinthiërs 13:6 ('Zij [de liefde] is niet blijde over ongerechtigheid, maar zij is blijde met de waarheid').³⁰

In een appendix bij de tweede disputatie (*de trapezitis*) besprak Voetius vijftien objecties die tegen dit standpunt konden worden ingebracht. Hij ging daarbij uitvoerig in op allerlei uitspraken betreffende het nemen van rente afkomstig uit gezaghebbende bronnen (*auctoritates*) uit de kerkgeschiedenis, met name de kerkvaders, de concilies en het katholieke canonieke recht. Opvallend daarin is zijn discussie met Thomas van Aquino (1224-1274), die van mening was dat het vragen van rente (*usura*) of interest (letterlijk: quod interest: 'wat er tussen is', namelijk 'wat het verschil uitmaakt') als zodanig reeds onrecht was en in strijd met de natuurwet, omdat bij het vragen van rente iets tweemaal verkocht werd of omdat bij rente iets dat niet is verkocht werd (*quia idem bis venditur, vel venditur id quod non est*).³¹ Dit argument nam Voetius niet over, want in tegenstelling tot Thomas meende hij niet dat de

²⁹ Zie voor de middeleeuwse scholastieke discussies over rente: J. Noonan, *The Scholastic Analysis of Usury*, Cambridge (Mass.), 1957. In 1139 werd op het tweede Lateraans concilie een algemeen verbod uitgesproken. Veertig jaar later excommuniceerde het derde Lateraans concilie alle woekeraars en verbood hen de christelijke begrafenis. Ook het concilie van Lyon (1274) en het concilie van Wenen (1312) volgden deze strakke lijn.

³⁰ Voetius, *Disputationes Selectae*, IV, 573: *Quaest[io]*: 'Quae sit regula & certa usurae licitae norma in foro conscientiae? *Resp[onsio]*: Lex civilis publica, caritatis, aequitatis, & prudentiae Christianae lege temperata. Ex lege publica accipies jus, illa enim sicuti juste punitorias ita & compensatorias usuras statuere potest quibus analogice interesse compensetur. Ex te ipso conferes *temperamentum epieikias*, ut scil. in stipulatione minus lucrum quaeras, quam leges concedunt; ad haec non tam quaeras, quam a ditiori honeste oblatum acceptas [...] Quo applicandae illae regulae Matth. 7.12, 1 Thess. 4.6, 1 Cor. 13.6.'

³¹ Thomas van Aquino, *Summa theologiae*, pars secunda secundae, quaestio 78, art. 1: 'Dicendum quod accipere usuram pro pecunia mutata est secundum se iniustum; quia venditur id quod non est, per quod manifeste inaequalitas constituitur, quae iustitiae contrariatur. Ad cuius evidentiam, sciendum est quod quaedam res sunt quarum usus est ipsarum rerum consumptio.'

waarde van geld /94/ gelijkstond met de waarde van het gebruik ervan.³² Dit argument van Thomas was natuurlijk niet meer te handhaven in de zeventiende-eeuwse stedelijke, commerciële maatschappij, waarin de geldhandel niet meer weg te denken was. Hieruit blijkt opnieuw dat Voetius niet gekant was tegen elke vorm van geld lenen op interest. Wel protesteerde hij krachtig tegen de extreme en onbarmhartige woekerrente — *foenus*³³ — die door de tafelhouders aan iedereen — dus ook aan de armen, vreemdelingen, slachtoffers van brand, overstroming, pest, ballingschap en gevangenschap — opgelegd werden. Zulke bankhouders betitelde hij als ‘bloedzuigers’ van deze verdrukten: hun ellende stelde hen in staat een schitterend leven te leiden.³⁴ Ook het feit dat de lombarden allerlei soorten panden vroegen, wekte bij Voetius’ grote verontwaardiging. Er zou minstens een uitzondering gemaakt moeten worden voor gereedschappen en vooral voor kleding, waarmee men zich met goed fatsoen op de weg, de markt en in de kerk kon vertonen. Volgens Voetius was de bank van lening voor vele armen een hel, omdat iemand die er eenmaal in was gevallen, er nooit meer uitkwam.³⁵

Protest tegen de oprichting van een stedelijke bank van lening in Utrecht

Toen vervolgens de Utrechtse overheid plannen koesterde om als alternatief voor de lombarden een ‘christelijke en onbesproken’ bank van lening op te richten en daartoe advies van de theologische faculteit vroeg, stelden Voetius en zijn collegae Schotanus en De Maets in november 1642 een beknopt schrijven op, waarin de magistraat in niet mis te verstane bewoordingen te kennen werd /95/ gegeven zijn reputatie niet te grabbel te gooien door het toelaten van ‘bijtende woeker, die de inleener allengskens verteert.’ Woeker stond huns

³² Voetius, *Disputationes selectae*, IV, 568: ‘Neg[atur] usum a proprietate non esse distinctum [...] quod autem excipit Thomas distinguendo usum simplicem, cum scil. qui sit consumptio substantiae rerum, ut vini, panis, & et alterum, qui non sit consumptio, ut domus, agri etc. illum non posse vendi, hunc posse, est petitio principii seu quod est in quaestione. Deinde confundit medium cum fine, usum pecuniae e.g. in negatione cum fructu seu fine sperato & intento.’

³³ Voetius hanteerde de term ‘usura’ in de klassieke zin, zijnde het verpachten van land, goederen of vee. Onder ‘foenus’ verstond hij één bepaalde toepassing van dit gebruik, namelijk het misbruik van een geldlening, met andere woorden: woeker.

³⁴ Voetius, *Disputationes Selectae*, IV, 575: ‘Injustas esse usuras illas [Longobardorum] dicimus tum ratione debitoris, tum ratione creditoris. Ratione debitoris, quia promiscue exiguntur ab omnibus faribus & civibus aequae ac peregrinis, pauperibus, tenuibus, incendio, inundatione, pestis bellive flagello, exilio, captivitate, aliave calamitate oppressis; & magnam, si non maximam partem illorum exsucto sanguine tam splendide vivunt trapezitae, contra Ex. 22 : 25, Lev. 25: 35, 36, 37, Deut. 15: 11, Amos 8: 6.’

³⁵ Voetius, *Disputationes Selectae*, IV, 575: ‘Quia promiscue pignora quaevis recipiunt ac detinent, etiam tegumenta & indumenta ex lege naturae aut decori civilis homini necessaria, ut compita, forum, ecclesiam, &c. frequentent: ne instrumentis quidem artis, qua quis vitam sustentat, exceptis, contra Exod. 22 : 2, 27, Deuter. 24 : 15, Levitic. 19 : 13, Ezech. 18: 7, 12 & 33: 15.’

inziens gelijk met ‘het bloedt der armen tot op het merch uyt te suypen.’³⁶ De bank van lening was in hun ogen een laatste station dat men passeerde op weg naar het armenhuis. In dit advies kwamen de Utrechtse theologen derhalve nadrukkelijk op voor de armen, voor wie de rente buitensporig hoog was. Tevens werden in dit stuk aan de hand van bijbelse gegevens enkele condities opgesomd, die bepaalden aan wie geld mocht worden geleend (Ex. 22: 25, Lev. 25: 35-38) en welk soort panden aangenomen mochten worden (Ex. 22: 26 en 27, Deut. 24: 10-13).³⁷

Het mocht niet baten. De notulen van de Utrechtse vroedschap van 27 november 1643 vermeldden dat na ruggespraak met enkele plaatselijke ‘lombarden’ het voorstel van Voetius c.s. niet werd overgenomen.³⁸ In plaats van zelf een bank van lening op te richten werd in augustus 1645 een ordinantie opgesteld, waarin een octrooi werd uitgegeven ten behoeve van een bestaande ‘tafel van leeninghe’ in Utrecht. De ordinantie en het octrooi werden van het stadhuis afgekondigd en in druk uitgegeven. Het argument was om via regularisatie de woeker beter te kunnen bestrijden.³⁹

De Utrechtse hoogleraren gaven de strijd echter niet op. In preken, op colleges en tijdens toespraken bleven zij onder aanvoering van Voetius het hun inziens ten hemel schreiende onrecht dat door de banken van lening werd aangericht, aanklagen en werd de overheid opgeroepen deze uit de stad te weren. Midden december 1645 preekte Voetius in de Domkerk over Lucas 19: 23 (de gelijkenis van de ponden) en noemde daarin de ‘exercitie’ van de tafelhouders een kwaad dat door geen christenmens in goed geweten geduld kon worden, omdat er een veel te hoge rente werd gevraagd en geen onderscheid gemaakt werd tussen verschillende personen en panden. De lombarden, die zich beriepen op hun contract met de Utrechtse overheid, dienden een bezwaarschrift in tegen deze preek en verzochten de overheid om maatregelen te nemen tegen de ‘injurien ende traduction’, die van de Utrechtse kansels klonken.⁴⁰

/96/ Lombarden te Utrecht van het Avondmaal geweerd

³⁶ Zie daarover *Res judicanda judicata*, dl. II, 51.

³⁷ Zie over dit advies: Duker, *Voetius*, II, 275-278.

³⁸ Deze lombarden die door de Utrechtse magistraat tot bediening van een leenbank werden gecommiteerd, waren Johanna del Corne, weduwe van de lombard Daniel de Milaen en haar schoonzoon Paulo Emilio de Fareris. Zie over hen: Duker, *Voetius*, II, 279 (noot 1), 281.

³⁹ Zie voor de tekst van dit octrooi van de Utrechtse magistraat: Duker, *Voetius*, II, XCIX (bijlage LXXXIV).

⁴⁰ Zie daarover Duker, *Voetius*, II, 281.

De strijd over de banken van lening heeft na 1646 enige jaren gerust, maar na 1655 sloeg de vlam opnieuw in de pan. Aanleiding vormden de moeilijkheden tussen de Utrechtse kerkenraad en een tafelhouders en diens echtgenote. Johanna Coldé, die eind 1656 samen met haar echtgenoot, Gerrit de Jongh, kassier bij de bank van lening, met attestatie uit Dokkum naar Utrecht was gekomen, werd direct na aankomst van het Avondmaal geweerd. Haar werd te kennen gegeven dat het beroep van haar man een ‘onbehoorlickheyd’ betrof en dat zij pogingen in het werk moest stellen om hem ‘tot detestatie des-selvs’ te brengen.⁴¹ Zij protesteerde heftig en maakte een appèlprocedure aanhangig bij classis en synode. De Utrechtse classis behandelde de zaak in juni van hetzelfde jaar, waarbij de Utrechtse kerkenraad in het ongelijk werd gesteld.⁴²

Deze kwestie bracht de theologische faculteit in Utrecht – op dat moment bestaande uit de hoogleraren Voetius, Essenius en Nethenus – ertoe een vervolg of tweede deel van hun eveneens in 1657 herdrukte *Res Judicata* te publiceren, dat het meest volledige geschrift ter bestrijding van de tafelhouders kan worden genoemd.⁴³ Meer dan 60 quarto bladzijden van dit geschrift worden in beslag genomen door een verslag van het conflict tot nu toe. In de volgende twee capita werden de argumenten tegen de ‘sondige negotie’ der lombarden nog eens op een rij gezet en werden nieuwe verklaringen van verschillende synoden, theologen en juristen toegevoegd. In het derde hoofdstuk werden allerlei argumenten die de lombarden ter verdediging van hun zaak aanvoerden, beantwoord, terwijl in het vierde hoofdstuk de bezwaren (‘exceptien’) die de bezitters van leenbanken naar voren brachten, werden afgewezen.

Een landelijke kwestie

Intussen bleef de ‘banckquestie’ niet uitsluitend tot Utrecht beperkt. Om de omvang van deze strijd te traceren is het leerzaam een blik te werpen in een convoluut, aanwezig in de

Universiteitsbibliotheek van Utrecht, waarin verschillende geschriften pro en contra de banken van lening gebundeld zijn.⁴⁴ /97/ Al deze geschriften dateren uit de jaren 1656 tot

⁴¹ *Notulen Utrechtse kerkenraad*, 29 dec. 1656. Zie Van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht*, 87. Van Lieburg vermeldt een andere naam: Condé i.p.v. Coldé.

⁴² Voetius verwijst naar deze affaire in *Disputationes Selectae*, IV, 585-586.

⁴³ De volledige titel luidt: *Tweede deel van Res judicata vervattende het gemeijn ende kerckelijck gevoelen, over de negotie der genaemden lombarden. Tot noodige verdedinge van de eere en leere der gemeijne Gereformeerde kercken. Uytgegeven door de professoren der theologie in de academie tot Utrecht*, Utrecht 1657. Cf. Voetius, *Politica Ecclesiastica*, I, pars I, 779-788.

⁴⁴ Signatuur : F. qu. 381.

1658, toen de kwestie op landelijk niveau werd uitgevochten.⁴⁵ Interessant is het acht bladzijden tellende pamflet *Vrage raekende 't stuck van leeninghe op interest ende panden*, afkomstig van een zekere Sebastiaen Coningh uit Leiden, die aandeelhouder was in een publiekelijk geöctrooieerde bank van lening aldaar.⁴⁶ Toen hij in 1656 van het avondmaal werd geweerd, deed hij beklag bij de Staten van Holland, die oordeelden dat hij tot het sacrament moest worden toegelaten.⁴⁷ In het eerste deel van dit pamflet verwierp hij met een reeks citaten uit het werk van andere gereformeerde theologen als Joh. Maccovius en Joh. Cloppenburg, het Utrechtse standpunt. Aan het slot publiceerde hij enkele 'kerckelijcke attestatien' waaruit bleek dat verschillende lombarden in Delft en elders tot lidmaat waren aangenomen en werden toegelaten tot het Avondmaal. Hij zocht steun bij Petrus Cabeljau (1610-1668), predikant te Leiden en regent van het Statencollege aldaar, die van oordeel was dat een lombard toegelaten moest worden tot de avondmaalsviering.⁴⁸

Daarnaast treffen we een geschrift aan van de Utrechtse advocaat Justus Kriex, zelf zoon van een lombard en gehuwd met een tafelhoudster, getiteld *Noodige verantwoording voor de huysen ofte bancken van leeninghe* (1658), dat gericht was tegen het tweede deel van de *Res judicata* van de Utrechtse hoogleraren.⁴⁹ Elf jaar eerder had Kriex zich al in de strijd gemengd met een pamflet *Noot-wendig bericht* (1647), dat gericht was tegen het eerste deel van *Res judicata*, waarin hij zich beriep op de argumenten van Claudius Salmasius⁵⁰, /98/ hoogleraar te Leiden en op de beschouwingen van de Groningse hoogleraar Samuel Maresius, beiden verdedigers van de tafelhouders en banken van lening. Wellicht vermeldde hij met opzet op

⁴⁵ Zie ook J.A. Cramer, *De theologische faculteit te Utrecht ten tijde van Voetius*, Utrecht 1932, 56-58.

⁴⁶ De volledige titel luidt: *Vrage raekende 't stuck van leeninghe op interest ende panden, den eerwaarden, godvrugtigen, hooghgeleerden, wijsen, ende seer bescheijdenen leeraers ende opsienders der Gereformeerde Kercken Jesu Cristi ... reverentelijck voorghestelt door Sebastiaen Coningh, deel-genoot der publijcke, gheoctroyeerde bank van leeinghe binnen Leyden*. By Johannes Coole. Boeckvercoper. In 't jaer 1656.

⁴⁷ Zie over deze affaire: Knappert, *Geschiedenis*, 180-181.

⁴⁸ Zie over Cabeljau (of Cabeljauw), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, deel 2, Kampen 1983, 114-115.

⁴⁹ De volledige titel luidt: *Noodige verantwoording voor de huysen ofte bancken van leeninghe, binnen de Vereenigde Provincien, tegen sekere boeckskens genaemt: Res Judicata, oordeel des eerw. Classis, & vande professoren der theologie tot Utrecht, ende anderen, uytgegeven door J. Kriex, der Rechten Doctor, ende Advocaat inden Ed. Hove van Utrecht. Matth. VII.I, Ne judicate, ut ne judicemini*. t'Utrecht, gedruckt by Dirck van Ackersdijck, en Gijsbert van Zijll. Anno 1658.

⁵⁰ Claude de Saumaise (Salmasius, 1588-1653), afkomstig uit Frankrijk, was een laathumanistisch geleerde, die vanaf 1530 te Leiden doceerde als opvolger van J.J. Scaliger. Het vragen van rente was volgens hem niet in strijd met het natuurlijk en goddelijk recht. D. Nauta vermeldt dat Salmasius, toen hij uit Frankrijk in Brielle aangekomen vanwege de ijsgang niet verder kon reizen, voor enige tijd bij de predikant aldaar, Johannes Cloppenburg, onderdak vond en zich met hem over het onderwerp woeker onderhield. Zie *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, deel 2, Kampen 1983, 127-128. Zie ook noot 52. Voor Salmasius' hoogleerarschap te Leiden, zie W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame. Het bolwerk van de vrijheid, de Leidse universiteit 1575-1672*, Amsterdam 2000, 290-291, 335-337.

het titelblad van zijn pamflet dat hij ‘der Rechten Doctor’ was, omdat Voetius in 1636 pogingen in het werk had gesteld om zijn promotie te Utrecht te verhinderen.⁵¹

In deze convoluut treffen we ook het geschrift van Maresius aan, waarin deze de strijd aanbond met Voetius. In deze *Considerationes erotematicae circa foenus trapeziticum* (1657) en in eerdere geschriften over deze kwestie gaf Maresius te kennen dat hij geen voorstander was van het optreden tegen tafelhouders. Bovendien meende hij Calvijn op zijn hand te hebben, die het nemen van rente geoorloofd achtte,⁵² al moest naar Maresius’ oordeel de overheid wel wetten tegen extreme woekerrente uitvaardigen. Maar voor het overige was er voor de Groningse hoogleraar geen enkele reden om tafelhouders van de avondmaalstafel te weren. Bovendien wees Maresius zijn collega op het feit dat in tal van steden de overheid zelf banken van lening in beheer had genomen, hetgeen volgens Voetius’ geestverwant en vriend Johannes Cloppenburg een geoorloofde zaak was.⁵³ Maresius vroeg zich daarom af of Voetius dan ook niet de ambtenaren van overheden die deze politiek voerden, van het avondmaal zou moeten weren. Als tafelhouders zich bereid verklaarden een deel van de rente te laten vervallen dan was er volgens Maresius geen enkel bezwaar meer om hen toe te laten tot de sacramenten. Had Christus zelf niet in Matth. 25: 27 en Luc. 19: 23 indirect het nemen van rente goedgekeurd?⁵⁴

Zondag 42 van de Heidelbergse Catechismus

Toen de Utrechtse leenbankkwestie door de ‘affaire Coningh’ zich ook naar Leiden verplaatst had, deed de classis aldaar in 1658 een traktaat het licht zien dat de titel droeg *Res iudicanda, saecke die noch staet te beoordelen*, dat een reactie was op het Utrechtse *Res iudicata*.⁵⁵ Ook

⁵¹ Zie L. Rietema, ‘Kriex: een familie van Tafelhouders’, in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconographisch Bureau*, 1977, 76-77.

⁵² Calvijn stond het vragen van rente toe voor zover niet in strijd met de *aequitas* (billijkheid) en broederlijke liefde. Maresius vermeldde niet dat Calvijn en andere gereformeerde theologen niet elk nemen van rente billijkten. Zie daarover Christoph Strohm, *Ethik im frühen Calvinismus*, Berlin-New York 1996, 258 (noot 313). Daar ook literatuurvermelding over dit onderwerp.

⁵³ In 1637 schreef Cloppenburg, toen predikant te Brielle, in opdracht van de synode van Zuid-Holland een traktaat *Onderwijsinge van woecker*, waarin hij de oprichting leenbanken door de magistraat goedkeurde (100-101, cap. 11).

⁵⁴ Zie voor deze weergave: D. Nauta, *Samuel Maresius*, Amsterdam 1935, 295-296.

⁵⁵ De volledige titel luidt: *Res iudicanda, Saecke die noch staet te oordeelen, van de bancken van leeninghe, by de magistraten opgerecht, ende onder soo danighen ordre ghebraght, als sy oordeelen met de billijckheyte ende het voordeel van hare onderdanen wel over-een te komen. Off de selve, by de opsienders der Kercke, moeten werden aangemerckt als winckels van onrechten woecker, aen welcke geen litmaet der Gereformeerde Kercke magh ghemeenschap hebben? Waer-in overwogen werden de bedenckingen van de Eerw: Heeren Professoren der H. Theologie tot Wtrecht, in haer Schrift, ghenaemt Res Iudicata. Ende wert verdedicht het gravamen en advijs der Eerw. Classis van Leyden, ende Neder-Rhijnlandt, als wettigh en wel ghestelt, conform de H. Schriftuere, Catechismus, Liturgie, Synodale Resolutien, ende de ghemeene pracktijcke der Gereformeerde*

dit geschrift bevindt zich in het /99/ bovengenoemde convoluut en bevat grotendeels de argumenten die reeds door Conigh, Kriex en Maresius naar voren waren gebracht. Volgens de gecommitteerden van de Leidse classis introduceerden de Utrechtse theologen ‘een gantsche, ongehoorde woeker-theologie’ in het onderricht en de liturgie van de gereformeerde kerk. De Utrechtse kwalificatie van de banken van lening als ‘winckels der ongerechticheyt’ was volkomen ten onrechte. Individuele lombarden konden inderdaad een scheve schaats rijden, maar in beginsel ging het om een ‘eerlijck en deugdsaem beroep.’ Het oordeel over geldzaken en eventuele onwettige praktijken kwam niet aan de kerk toe, maar moest worden overgelaten aan de ‘politijcke’ rechter.⁵⁶

In theologisch opzicht spitste het debat spitste zich vooral toe op de uitleg van zondag 42 van de Heidelbergse Catechismus. Volgens de Utrechtse theologen werden in deze zondag, evenals het Avondmaalsformulier bij de terugwijzing der onboetvaardigen, woekeraars met name genoemd als overtreders van het achtste gebod; zij moesten daarom van het Avondmaal worden geweerd. Deze uitleg werd door de Leidse gecommitteerden nadrukkelijk van de hand gewezen. Het argument daarvoor was dat in vraag en antwoord 110 van de Catechismus het bijvoeglijk naamwoord ‘onrecht’ in de uitdrukking ‘onrecht gewicht, el, maat, waar, munt’’, herhaald moest worden bij de in deze opsomming ook genoemde ‘woeker’. Daarmee zou de Catechismus onderscheid maken tussen verschillende vormen van woeker: ‘behoorlijcke’ en ‘onbehoorlijcke’ woeker.⁵⁷ Bovendien behoorden de geboden ten aanzien van woeker in Exodus 22, Leviticus 25 en Deuteronomium 23 niet, zoals de Utrechtse beweerden, tot de zedelijke wetgeving van het Oude Testament als ‘een uytdrucksel vande Wet der Natuyre, die alle volckeren verbindt, maer tot de /100/ Wet der Politie, ende het bijzondere lant-recht van dat volck [Israël].’⁵⁸ Genoemde geboden konden dus niet zonder meer toegepast worden op de huidige ‘banquestie’.

Kercken. Door de Gecommitteerden des E. Classis van Leyden, volghens speciale last en order daer toe aen haer E.E. gegeven. Tot Leyden. By Hendrick Verbiest. Boeck-verkooper, woonende op de Lange-Brugge. Anno 1658.

⁵⁶ Zie *Res Judicanda*, Aenspraek tot den Christelijcken Leser, 8 en 9: ‘Volgens 2 Kron. 19. 10, 11 zijn er tweederley Collegien, Kerckelijck en Politijck, met aenwijsinghe van saecken, omtrent welcke, yder sich moest besich houden: het Kerckelijcke Collegie, omtrent de saecken des Heeren, die Geloof en Godtsdienst raeckten; het Politijcke, omtrent saecken des Konincks, die de wereltlijcke regering en bediening van Justitie (waer toe het stuck van gelt-handelingh buyten alle teghen-spreecken behoort) aan-ginghen: sonder dat de een des anders saecken hadde aen te trecken, maer moesten elck het zijne laten aen-bevolen blijven.’ Ook Christus wilde volgens de classis geen rechter zijn in zaken van ‘gelt en goed’: Hij liet ze over ‘ter judicature van de wereltlijcke.’ Men verwees daarbij naar Luc. 12: 13.

⁵⁷ *Res judicanda*, 81.

⁵⁸ *Res Judicanda*, Aenspraek tot den Christelijcken Leser, 6.

Nog in hetzelfde jaar verscheen te Utrecht een 112 bladzijden tellend traktaat met de titel *Res judicanda judicata ofte apologie voor den armen en geringen in den lande*.⁵⁹ Wie de auteur is geweest is niet duidelijk, maar volgens Voetius, Essenius en Nethenus, die de approbatie schreven, was de schrijver voor hen een goede bekende door wie ‘de waerheyt, na de godtsaligheyt, aengaande den bytenden woeker seer bondigh ende duydelijk wert verdedight.’ In dit geschrift werd het Leidse stuk van a tot z voorzien van kritische aantekeningen en werden de overheden die met instemming van de kerken banken van lening tolereerden of initiëerden, in scherpe termen veroordeeld. Volgens de auteur waren niet gecommiteerden van de Leidse classis de auteurs van de *Res judicanda*, maar kwam het stuk uit de koker van Petrus Cabeljau die een uitgesproken voorstander was van het ingrijpen van de overheid in de bankkwestie.⁶⁰ De Leidse classis werd vergeleken met het door de profeet Jesaja veroordeelde Efraïm en de onheilsprophetie over hun leiders werd op hen toegepast: ‘Wee hun die heilloze verordeningen uitvaardigen, en de die lasten voorschrijven, om de geringen van het recht weg te dringen en aan de ellendigen mijns volks het recht te ontroven, zodat weduwen hun buit worden en zij de wezen uitplunderen’ (Jes. 10: 1 en 2, vert. NBG). Ook het Leidse argument dat de Heidelbergse Catechismus in zondag 42 onderscheid maakte tussen verschillende vormen van woeker, werd verontwaardigd afgewezen: zowel de Catechismus als het Avondmaalsformulier spreken ‘niet van de woeker in de lugt, maar van de woeker in der tijt met een bysonder opsight op de Lombarden’.⁶¹ Bovendien gaf de Latijnse tekst van zondag 42 geen enkele aanleiding om het bijvoeglijk naamwoord ‘onrecht’ (*inaequalis*) te betrekken bij het woord ‘woeker’ (*usura*).⁶² De negotie van de tafelhouders was derhalve niet /101/ alleen in strijd met Gods woord, maar ook met de catechismus, de liturgie, de synodale resoluties en de algemene praktijk van de gereformeerde kerken.

⁵⁹ Ook dit geschrift bevindt zich in de eerder genoemde convoluut F. qu. 381. De volledige titel luidt: *Res judicanda judicata, ofte apologie voor den armen en geringen in den lande: waer in verthoont wort dat de negotie van de particuliere tafel-houders, lombarden genaemt, strijt met Godts woort, catechismus, liturgie, en synodale resolutien, en de gemene praktijcke der Gereformeerde kerken. Zijnde een antwoord op seker boeksken genaemt Res judicanda, etc. Met een consultatie hoe de banken van leenigh van haer gewone gebreken gesuyvert souden worden. Jes. 10 vs. 1, 2: Wee den genen, die ongerechtige insettingen insetten, etc.* Tot Utrecht. By Jan van Waesberge. Boeckverkoper over het Stad-Huys. Anno 1658. Zie over dit pamflet: Duker, *Voetius*, II, 293 (noot 1).

⁶⁰ Zie *Res judicanda judicata*, Aen de Leser, 2: ‘... maar [wij] waren door den naem van Gecommitteerden, gestelt op het hoofd des Boecks, in die dwalingh misleyt: Nu beter onderrecht zijnde, willen wij geern schult bekennen, en dit voor ongetwijffelt vasthouden, ’t is alleen Cabeljauws werk.’

⁶¹ *Res judicanda judicata*, 80.

⁶² *Res judicanda judicata*, 79. De Griekse (!) en Latijnse edities van de HC ‘voegen bij al de voorgaende een beschrijving bij, behalve bij de woeker.’

De strijd beslecht door de overheid

Aan de onverzoenlijke strijd van Utrechtse faculteit onder aanvoering van Voetius tegen de tafelhouders werd een einde gemaakt door de Gewestelijke Staten van Gelderland en Holland.⁶³ Bij resolutie van 30 maart 1658 werd bepaald dat ‘het subject van de bank van leening niet specteert tot de kennisse van de kerkeraden.’ Kerkelijke vergaderingen hadden zich niet in te laten met de omvang van renten, terwijl de hoogmogende heren het eveneens ongepast achtten dat Utrechtse predikanten bankhouders met een octrooi van de overheid plaatsten ‘in den rang van onrechtmatige woekeraars.’⁶⁴ In 1664 besloten de Staten van Utrecht om aan de synode van dit gewest mee te delen, dat de banken van lening onder de competentie van de wereldlijke overheid vielen. Bankhouders, die zich aan de door de overheid opgestelde tarieven – 21 2/3 % in plaats van 32 1/2 % rente – hielden, mochten niet langer voor woekeraars worden uitgemaakt.⁶⁵ Door deze maatregelen verslaptte de kerkelijke strijd tegen de banken van lening. Het kritisch idealisme van de Nadere Reformatie leed de nederlaag tegen de overheden. Toen Maresius vlak voor zijn verzoening met Voetius het strijdtoneel nog eens overzag, constateerde hij met enige tevredenheid dat zijn standpunt in zake de banken van lening zowel op kerkelijk als op wereldlijk gebied de zege had behaald. De tafelhouders werden nu overal in het land als wettige leden tot het heilig avondmaal toegelaten.⁶⁶

Slotopmerkingen

Het maatschappelijk engagement van de Nadere Reformatie vond bij monde van Voetius onder meer uitdrukking in zijn strijd tegen de lombarden. In zijn radicale, profetische kritiek tegen deze zijns inziens ernstige misstand, toonde hij begrip en gevoel te hebben voor de belangen en noden van de sociaal zwakkeren in de toenmalige samenleving. Ook in zijn soms harde optreden jegens deze ‘roepende zonde’ van zijn tijd ging het hem om mensen en hun /102/ tijdelijk en eeuwig behoud.⁶⁷ Door zijn strijdbare opstelling slaagde hij erin zijn stem luid te laten horen en streefde hij onvermoeibaar naar de uitvoering van de maatschappelijke

⁶³ Deze resolutie bevindt zich eveneens in genoemd convoluut F. qu. 381: *Resolutien op het stuck van de bancken van Leeninghe, genomen door de Staten van Gelderland en Holland*, Amsterdam 1658.

⁶⁴ *Resolutien*, 7-8.

⁶⁵ *Gemeentelijk Archief Utrecht*: Bewaarde Archieven II no. 1216.

⁶⁶ Nauta, *Maresius*, 297.

⁶⁷ Elders heb ik Voetius' streven getypeerd als een soteriologisch en sociaal pragmatisme. Zie W.J. van Asselt, ‘Gisbertus Voetius, gereformeerd scholasticus’, in Aart de Groot en Otto de Jong, *Vier eeuwen theologie in Utrecht*, Zoetermeer 2001, 99-108 (104).

consequenties van zijn program van nadere reformatie. Daarbij verlangde hij onvoorwaardelijke medewerking van de overheid, maar tegelijkertijd wees hij iedere vorm van zeggenschap van de overheid over de kerk af. Deze positie leverde, zoals we zagen, niet alleen de nodige conflicten op met de plaatselijke en landelijke overheden, maar veroorzaakte ook interne verdeeldheid binnen de gereformeerde kerk.⁶⁸

Niettemin vormde Utrecht de geestelijke brandhaard van het protest tegen het beleid van de regenten, die veelal uit economische en machtspolitieke overwegingen weinig voelden voor de radicale kritiek van Voetius en de zijnen.⁶⁹ Als houders van een aantal stedelijke banken en op andere plaatsen als verpachter en regelgever, waren zij een belanghebbende partij in het conflict. Naast deze competentiestrijd met de overheid speelden wellicht ook antiroomse sentimenten een rol bij de bestrijding van de lombarden. We moeten niet vergeten dat ook vele tafelhouders en hun afstammelingen van Italiaanse afkomst waren en aldus gemakkelijk geassocieerd werden met de kerk van Rome. Misschien hebben ook xenofobe gevoelens een rol gespeeld. Sociale ellende heeft in elke periode zijn zondebokken nodig en de vaak allochtone pandleners vormden ongetwijfeld een gemakkelijk doelwit. Door de eeuwen heen was er door de geestelijkheid een negatief beeld van de woekeraar neergezet waarbij Voetius naadloos kon aansluiten.

Dit alles neemt niet weg dat de Utrechtse hoogleraar en predikant het in deze conflicten met de overheid opnam voor de 'schamele gemeente'.⁷⁰ Hij gebruikte al zijn exegetische kennis en argumentatieve kwaliteiten om zijn compassie met de armen in stad en land tot uitdrukking te brengen. In een van zijn disputaties over het nemen van rente noteerde hij de woorden: 'laat bij elke uitkomst en in alle gevallen sprake zijn van billijkheid; het kan niet zo zijn dat men op de ondergang van de naaste zijn huis bouwt.'⁷¹ Helaas heeft zijn protest geen einde kunnen maken aan de woekerpraktijken van particuliere /103/ kredietverleners. Tot in de twintigste eeuw bleven zij bestaan.⁷² Pas in de jaren zestig van de vorige eeuw, toen door de gestegen welvaart de strijd om de kredietnemer losbarstte, verloren de woekeraars terrein.

⁶⁸ Zo publiceerde in 1665 een van zijn naaste collega's in Utrecht, de predikant Daniël van Hengel, onder het pseudoniem Christianus Philalethes, een boekje waarin hij het opnam voor de lombarden. Zie D. van Hengel, *Staat des geschils, over 't stuk van de bancken van leeninge, summierlick geopent, Joann. 7:24*, Utrecht 1665.

⁶⁹ Zie o.a. M. van der Bijl, 'De tweedracht van voetianen en coccejanen in politiek perspectief', in F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall (red.), *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk: Voetianen en Coccejanen 1650-1750*, Zoetermeer 1994, 74-94.

⁷⁰ De uitdrukking stamt van Nauta, *Maresius*, 297.

⁷¹ Voetius, *Disputationes Selectae*, IV, 573: 'Modo in omnem eventum & casum parata sit aequitas; nec ex ruina proximi quis domum suam aedificet.'

⁷² Zie Maassen, *Tussen commercieel en sociaal krediet*, 249-251.

Maar volgens een tamelijk recent artikel in de Groene Amsterdammer zijn ze er nog steeds. Alleen heten zij nu geen lombarden, maar Neckermann of Wehkamp.⁷³

⁷³ Saskia Gaster, 'De bank van lening', *De Groene Amsterdammer* 20 dec. 1995.